

UVOD

§ 37 Neke smo informacije vezane uz poredbenopovijesnu lingvistiku već iznijeli na samom početku (vidi § 1, § 2). Ovdje ćemo ukratko prikazati još neke elemente povijesnoga jezikoslovlja, odnosno preciznije, povijesne fonologije.

JEZIČNE PROMJENE I POREDBENOPOVIJESNA LINGVISTIKA

Jezici se mijenjaju. To je općepoznata stvar koju svatko može lako potvrditi – primjerice, naši djedovi i bake ne govore potpuno isto kao što mi govorimo, a isto tako lako možemo ustvrditi da su ljudi prije sto godina govorili malo drugačije nego što mi govorimo. Odemo li dublje u prošlost, razlike će biti sve veće. Prođe li nekoliko tisuća godina, tih se malih promjena toliko nagomila da se jezici potpuno promijene i često se rascijepu na više različitih jezika čiji se govornici više ne razumiju. Tako su i od indoeuropskoga prajezika, koji se je govorio negdje 4000. pr. K., nastali današnji indoeuropski jezici među koje pripadaju svi autohtoni europski jezici osim baskijskoga, mađarskoga, finskoga i estonskoga te nekoliko manjih jezika.

Često se čuje ili da jezik postaje sve razvijeniji ili da se jezik kvari – npr. stariji će se ljudi žaliti da mladi više ne znaju govoriti, da se njihov izvorni, pravi jezik gubi itd. No sve su to zablude. Jezik se ne razvija, niti se kvari. Jezik se jednostavno mijenja. Jezična je promjena stalna, jezik se neprestano mijenja, i u trenutku dok ovo čitate. Nema jezika koji se ne mijenja i koji se nije mijenjao. Promjena je imanentna svakom ljudskom jeziku.

Često se čuje i da se jezik pojednostavljuje – da se teži lakšemu, kraćemu, ekonomičnijemu izgovoru i izrazu. To često jest točno, ali ne uvijek. Ne možemo reći da se jezik pojednostavljuje – on se, kako već rekosmo, samo mijenja. Tako primjerice pojednostavljenjem možemo smatrati da se u govornom hrvatskom često umjesto *učiti* kaže *učit*. Drugi je izraz kraći, ekonomičniji. No s druge strane, danas se kaže i *ženama*, a ne, recimo, *ženam* iako je ovaj drugi

oblik u prošlosti imao priliku prevladati kao i prvi oblik. Da ekonomičnost izraza nije uvijek u prvom planu, jasno je već po tome što je prevladao duži oblik *ženama*, a ne kraći *ženam*. Jednako tako je prema starijim oblicima *vidjevši* i *vidjev* danas u potpunosti prevladao duži oblik *vidjevši*. To se izvrsno vidi i kod pridjevsko-zamjениčke sklonidbe u hrvatskom – ondje su nastali ekonomični, kraći oblici kao D. *tom*, *dobrom* umjesto starijega *tomu*, *dobromu* (koji još postoje), ali su također i prema starom, već izvorno ekonomičnu, kratkom L. *tom*, *dobrom* nastali i novi, duži (neekonomični!) *tome*, *dobrome*. Isto je i na glasovnom planu – možemo reći da je pojednostavljenje to što se u hrvatskim govorima umjesto *pčela* veli *čela*, no to što se umjesto *rđa* kaže *hrđa* se i ne može baš smatrati pojednostavljenjem. To je jasno ako se pogleda popis glasovnih promjena (vidi § 38) – kod nekih glasovi nestaju (npr. sinkopa), a kod drugih se glasovi dodaju (npr. epenteza) itd. Dakle nema nikakva razloga smatrati da se jezik ili izgovor općenito pojednostavljuje – jezik se mijenja, a ta promjena katkada rezultira »pojednostavljenjem«, a katkada »kompliciranjem«.

Povijesna se lingvistika bavi proučavanjem povijesnih mijena u jeziku – ili na općenitoj razini, proučavajući načela jezične promjene, ili konkretno, proučavajući prošlost pojedinih jezičnih porodica, skupina ili jezika. Tako se indoeuropeistika bavi proučavanjem prošlosti indoeuropskih jezika, semitistika se bavi proučavanjem prošlosti semitskih jezika itd.

Prajezici pojedine jezične porodice mogu biti **posvjedočeni** i **neposvjedočeni** tj. zapisani i nezapisani. Primjer su posvjedočeni prajezika latinski od kojega su nastali svi romanski jezici, ili starokineski jezik od kojega su nastali svi moderni kineski jezici (koji se često neprecizno nazivaju i kineskim dijalektima). Primjer su neposvjedočeni, nezapisani prajezika indoeuropski, uralski ili semitski prajezik. Nijedan od njih nije zapisan. Svi jezici nastali od istoga prajezika čine, dakako, jednu jezičnu porodicu.

Kako dolazimo do zaključaka o tome da su određeni jezici srodni, odnosno da su nastali od istoga prajezika? Najprije dolazi do opažanja o sličnosti određenih jezika – u riječima, oblicima itd. Tako su ljudi već davno primijetili da je dosta europskih jezika slično, no nisu znali te sličnosti objasniti. Pogledajmo neke od očitih sličnosti u leksiku između hrvatskoga i engleskoga: *māti/mātēr* ~ *mother*, *brāt* ~ *brother*, *sīn* ~ *son*, *sēstra* ~ *sister*, *sūn-ce* ~ *sun*, *nōs* ~ *nose*, *mīš* ~ *mouse*, *svīnja* ~ *swine*, *vōda* ~ *water*, *dvā* ~ *two* itd. Ove su sličnosti rezultat toga što su i hrvatski i engleski potekli od istoga

jezika pretka – indoeuropskoga. Valja istaknuti da sama sličnost nije dovoljna – ona naime može biti i slučajna. Tako su hrvatske i engleske riječi *dân* i *day*, *svêt* i *saint* sasvim slučajno slične. S druge strane, srodne riječi ne moraju nužno biti slične da bi bile srodne. Tako su npr. srodne hrvatske i engleske riječi *jèzik* ~ *tongue*, *òko* ~ *eye*, *ùho* ~ *ear*, *kćì* ~ *daughter*, *ždrâl* ~ *crane* ili *dròzd* ~ *thrush* itd. iako uopće nisu slične. U dotičnim su se riječima glasovi od indoeuropskoga vremena toliko promijenili da te riječi u ovim dvama jezicima, unatoč tomu što su nastale od istih korijena, više uopće ne nalikuju jedne drugima. To nam dakle opet dokazuje da je sama sličnost nevažna. Ono što je važno jesu **sustavne glasovne podudarnosti**. Postoje i riječi koje su naizgled slične, ali nisu srodne – to su npr. već spomenute riječi hrv. i eng. *svêt* i *saint* ili *dân* i *day* koje nemaju veze jedne s drugima. Kao druge takve slučajne podudarnosti možemo navesti hrv. *tròm* i stir. *tromm* »težak«, eng. *bad* »loš« i perzijski *bæd* istoga značenja, hrv. *jáje* i svah. *yai*, hrv. *màma* i kin. *māma* (takve su riječi često slične u jezicima svijeta), eng. *name* »ime« i jap. *namae* istoga značenja, svah. *kumi* »deset« i finski *kymmenen* (isto), svah. *ile* »onaj« i lat. *ille* istog značenja, hebrejski *goyim* »stranci (nežidovi)« i japanski *gaijin* »stranac«, malgaški *vorona* »ptica« i ruski *ворона* »vrana« itd. U prethodnim je primjerima jasno da je nemoguće da su te riječi srodne već i po tome što je tu (isključimo li prva dva primjera) riječ o udaljenim jezicima koji očito nemaju nikakve bliske veze jedni s drugima. Sve i da su neki od njih jako dubinski srodni (primjerice engleski i japanski bi trebali po nostratičkoj teoriji biti dubinski srodni), u tom bismo slučaju *a priori* očekivali da njihove srodne riječi neće biti slične (jer je prošlo previše vremena i malo je vjerojatno da bi se tako malo promijenile). Ali svakako nam takvi primjeri pokazuju da su slučajne sličnosti između jezika itekako moguće. No katkada su neke riječi povezane iako nam to izgleda nemoguće jer se nalaze u posve udaljenim jezicima (a nisu posrijedi novije posuđenice) – tako je npr. kineski *mǎ* »konj« (jap. *uma*) srodno s eng. *mare* »kobilica«. Tu je posrijedi lutajuća riječ koja se eto našla i u dvama tako udaljenim jezicima.

Sustavnim promatranjem i izučavanjem dolazimo do sustavnih podudarnosti između pojedinih jezika. Tako primjerice dolazimo do sustavne glasovne podudarnosti da prema početnom engleskom *th-* uvijek stoji hrvatsko *t-*, usp. npr. engleski *three* i hrvatski *trî*, engleski *thin* i hrvatski *tanak*, engleski *thorn* i hrvatski *trn* itd. No opet ni sustavne glasovne podudarnosti nisu dovoljne jer one često postoje i kod posuđivanja riječi, tako, recimo, turskom *ç*

pravilno odgovara hrvatsko *č*, usp. primjerice turski *çorap* i hrvatski *čarapa*, *çay* i *čađ*, *çelik* i *čelik* itd. Tu je dakako riječ o turskim posuđenicama u hrvatskom, a ne o nasljeđenicama, no katkada ne možemo biti sigurni je li određen sloj riječi u jednom jeziku naslijeđen ili posuđen. Stoga osim sustavnih glasovnih podudarnosti tražimo i sustavne gramatičke, odnosno morfološke podudarnosti. Tek nam one doista pouzdano mogu dokazati srodnost dvaju ili više jezika. Tako su prvi indoeuropeisti dokazali srodnost indoeuropskih jezika promatrajući prezentsku paradigmu glagola »biti«, usp. staroindijski (sanskrt) *ásmi*, *ási*, *ásti*, staroslavenski *jesmъ*, *jesi*, *jestъ*, latinski *sum*, *ēs*, *est*, hetitski *ēšmi*, *ēšši*, *ēšzi*, gotski *im*, *is*, *ist*, armenski *em*, *es*, *ē*, starolitavski *esmì*, *esì*, *ēsti* itd. Ovakve sličnosti nikako ne mogu biti ni plod slučajnosti ni plod posuđivanja i one nam nesumnjivo dokazuju srodnost indoeuropskih jezika. Ovom se metodom, koju nazivamo **poredbenopovijesna metoda**, služimo pri rekonstrukciji neposvjedočenih prajezika. Tako sustavnim uspoređivanjem indoeuropskih jezika dolazimo do toga da su prva tri lica prezenta glagola »biti« u indoeuropskom glasila **h₁esmi*, **h₁esi*, **h₁esti*.

Kako rekonstruiramo? Gledajući sustavno odraze pojedinih glasova u više jezika, dolazimo do najboljega rješenja kako rekonstruirati određen glas u prajeziku. Najbolje je rješenje *ònō* pomoću kojega najlakše možemo objasniti sve odraze dotičnoga glasa u jezicima potomcima. Tako promatrajući sanskrtsko *ási*, staroslavensko *jesi*, latinsko *ēs*, hetitsko *ēšši*, gotsko *is*, armensko *es* i starolitavsko *esì* dolazimo do zaključka da je prvi samoglasnik u ovoj riječi u indoeuropskom prajeziku najvjerojatnije bio **e*. Zašto? Ne samo zato što većina indoeuropskih jezika pokazuje odraz */e/*, nego i zato što se iz toga pretpostavljenoga **e* lako mogu objasniti i drugi odrazi. U sanskrtu je to **e* prešlo u */a/*, a u gotskom je **e* dalo */i/*. Fonetske su promjene */e/ > /a/* (preko međufaze */æ/*, kao *<a>* u engleskom *bad* »loš«) i */e/ > /i/* trivijalne i uobičajene tj. možemo ih vidjeti u mnoštvu svjetskih jezika. S druge strane, pretpostavimo li da je tu indoeuropskom bilo **a*, a ne **e*, puno je teže objasniti zašto je to **a* očuvano samo u sanskrtu, dok je svugdje drugdje prešlo u */e/*, a i teško je iz njega objasniti gotsko */i/* jer */i/* teško može izravno nastati iz */a/*. Tu bismo trebali pretpostaviti više glasovnih međufaza između */a/* i */i/* što nije ekonomično. I obrnuto, teško je iz potencijalnoga prajezičnoga **i*, pretpostavimo li da je gotski očuvao izvorni indoeuropski samoglasnik, objasniti sanskrtsko */a/*. Jasno je da je ovo ponešto pojednostavljeno objašnjenje, ilustracije radi.

Argumenti su koji idu u prilog tomu da se ovdje rekonstruira upravo indoeuropsko *e, a ne što drugo, dakako, puno brojniji.

Valja primijetiti da se glasovi u načelu mijenjaju predvidljivo. Kada se koji glas mijenja, uvijek se mijenja u sebi sličan glas. Tako, recimo, /a/ neće nikada izravno prijeći u /i/, dakle u glas koji mu uopće nije sličan, nego će uvijek prelaziti u sebi slične, odnosno izgovorno bliske glasove. Tako će /a/ prijeći npr. u /â/ (zatvoreno /a/, odnosno otvoreno /o/, tj. glas između /a/ i /o/), pa će zatim to /â/ prijeći u /o/, pa će /o/ prijeći u zatvoreno /ɔ/ (glas između /o/ i /u/), pa će to /ɔ/ prijeći u /u/ koje će prijeći u /ü/ (glas između /u/ i /i/, kao u njemačkom), koje će onda prijeći u /i/, koje će onda prijeći u /e/, koje će prijeći u /æ/, pa će to /æ/ npr. dati opet /a/ itd. Ne možemo znati u kojem će smjeru krenuti jezična promjena (hoće li u kojem jeziku npr. /a/ ostati /a/, ili će dati /â/ ili /æ/), ali znamo da će se glasovi uvijek mijenjati u sebi slične, a ne u posve različite glasove. Isto vrijedi i za suglasnike, tako je npr. logično da će /d/ prijeći, recimo, u /t/, a ne u /m/ ili /v/ i sl. No ima li dosta vremena, odnosno dosta međufazâ, može se reći da u načelu svaki glas može prijeći u svaki glas (ili na kraju i potpuno nestati).

Prije nego što krenemo uspoređivati koji jezik s drugim jezicima, potrebno je izvršiti i unutarnju rekonstrukciju. Često do određenih zaključaka o povijesti kojega jezika možemo doći promatrajući sustavno samo jedan jezik. Tako promatrajući hrvatski glagol *môgu*, ali *môžeš*, ili *vrâg*, ali *vrâže*, možemo zaključiti da je u određenom razdoblju u prošlosti hrvatskoga (odnosno slavenskoga) slijed /ge/ promijenjen u /že/. To, dakle, možemo zaključiti već samo na osnovi hrvatskoga jezika. Da je to doista bilo tako, potvrđuju nam poslije i izvanhrvatski, odnosno, izvanoslavenski podatci – prema hrvatskom *žena* imamo primjerice u staropruskom *genna* gdje još vidimo to starije i nepromijenjeno /ge/.

Poredbenopovijesna metoda se dokazala kao vrlo uspješna u rekonstrukciji prajezikâ jezičnih porodica kao što su indoeuropska, semitska, uralska ili algonkijska, no primjenjivost je poredbenopovijesne metode u svim situacijama još uvijek sporna. Mogućnost se dokazivanja jezične srodnosti poredbenopovijesnom metodom kod dublje jezične srodnosti čini prilično sumnjiva. Primjerice, poredbenopovijesna metoda je izvrsno oruđe pri dokazivanju srodnosti indoeuropskih jezika, kako rekosmo, međutim, pri dokazivanju dublje povezanosti indoeuropske jezične porodice s drugim jezičnim porodicama, tu više pouzdanost poredbenopovijesne metode

nije toliko sigurna. Naime, veliko je pitanje može li se pouzdano dokazati jezična srodnost jezika koji su, recimo, srodni na vremenskoj dubini od, recimo, 10 000 godina ili više (indoeuropska je jezična porodica duboka 6000 godina). Klasična poredbenopovijesna metoda tu više ne može biti toliko učinkovita iz jednostavna razloga što se pri takvoj velikoj dubini jezične srodnosti jezici već toliko razlikuju da je postotak naslijeđena jezičnoga materijala toliko malen da je jako teško razlučiti je li tu riječ o naslijeđenu materijalu, posuđivanju ili slučajnosti. Stoga se vjerojatno mora prihvatiti ograničenost poredbenopovijesne metode do određene vremenske granice. Drugo je pak pitanje može li se klasična poredbenopovijesna metoda primijeniti na sve tipove ljudskih zajednica – iznijeto je mišljenje da se ona ne može primijeniti na zajednice lovaca i sakupljača koji žive u uvjetima u kojima se narodi i jezici toliko miješaju neprestanim seobama da je u tim slučajevima nemoguće primijeniti klasičnu poredbenopovijesnu metodu i rekonstruirati prajezik dotičnih jezika. Tako se izražava sumnja primjerice u primjenjivost te metode u radu s australskim domorodačkim jezicima čiji su govornici donedavno živjeli upravo u opisanim lovačko-sakupljačkim uvjetima¹¹². To međutim ostaje sporno.

Klasično se, još od 19. stoljeća kada je to bilo inspirirano evolucijskom biologijom, jezične porodice prikazuje tzv. genealoškim stablom gdje se uzima da se je primjerice jezik A podijelio na jezike B, C i D, pa se jezik B podijelio na jezike E i F itd. (tzv. *Stammbaumtheorie*). Pritom se čini kao da su svi jezici posve odijeljeni i da su njihove granice jasne i nesporne. Međutim, to u stvarnosti nije tako i genealoška stabla valja shvatiti kao grube aproksimacije i pomagala pri predočavanju jezičnih porodica. Jezične se promjene često šire posve nepravilno i ne šire se uvijek do istih granica (jezične promjene koje se šire do određenih granica nazivamo izoglosama). Često je jako teško odrediti gdje prestaje jedan, a počinje drugi jezik ili dijalekat. Tako se, recimo, čini da je lako reći gdje je granica talijanskoga i francuskoga jezika. Međutim, u stvarnosti to nije tako jer se na terenu teško može reći gdje točno prestaje francuski, a gdje počinje talijanski. Prikazujemo li međutim romanske jezike pomoću genealoškoga stabla, talijanski će i francuski biti posve odijeljene grane. No genealoško se stablo stoga mora uzeti kao simboličan i neprecizan prikaz koji nikako ne može odražavati u potpunosti stvarnu situaciju. Model bi, koji bi doista prikazivao odnose među jezicima/dijalektima jedne jezične prodi-

¹¹² Dixon 1997.

ce, morao biti puno složenijim od genealoškoga stabla. Iako nam prikazivanje jezičnih porodica pomoću genealoškoga stabla može biti jako korisno, valja uvijek imati na umu da se stvarni jezici nikada ne rascjepljuju i ne mijenjaju tako čisto i pregledno kao što je to u tom modelu.

IZOGLOSE

Izoglosom nazivamo jezičnu promjenu koja se proširi do određene granice i koja zatim može dijeliti i razlikovati primjerice dva ili više jezika, dijalekta itd. Kada se više različitih izgolosa proširi do jedne granice, onda takvu skupinu izgolosa nazivamo *snopom izoglosâ*. U ie. je izoglosa da kratko *o prelazi u kratko *a zahvatila baltoslavenski, germanski, indoiranski i anatolijski. U italskom je i grč. primjerice kratko *o ostalo nepromijenjeno – njih nije zahvatila ta izoglosa. Druga je pak izoglosa, promjena ie. *s u *š iza glasona *r, *u, *k, *i zahvatila samo baltoslavenski i indoiranski. Treća je pak izoglosa, promjena ie. palataliziranoga velarnoga okluziva *k u nešto kao *š zahvatila baltoslavenski i indoiranski i dio anatolijskoga.

Izoglose se mogu širiti pravilno i ići do neke granice (npr. državne granice, rijeke ili planinskoga masiva) u snopovima, a često se, u slučaju dijalekatskoga kontinuuma, šire nepredvidivo i kaotično pa presijecaju područje tako da je nemoguće reći gdje počinje jedan, a završava drugi jezik ili dijalekat.

INDOEUROPSKI PRAJEZIK

§ 38 Indoeuropski se prajezik rekonstruira prema podacima iz njegovih posvjedočenih jezika-potomaka. Metoda se, kojom se pritom služimo, kako rekosmo, naziva **poredbenopovijesna metoda** koja, grubo rečeno, označava sustavno promatranje jezičnih pojava u više jezika za koje pretpostavljamo da su srodni i pokušavanje da se te pojave protumače izvođenjem iz zajedničkoga prajezika. Traže se sustavne podudarnosti – **glasovni zakoni**, i pomoću toga se rekonstruiraju prajezični fonemi, morfemi pa i cijele riječi. Tako primjerice ustanovljujemo da stsl. *b-* na početku riječi odgovara u mnogim riječima lat. *f-*, npr. stsl. *bratrъ* (hrv. *brat*) ~ lat. *frāter* ili stsl. *berq* (hrv. *bērēm*) ~ lat. *ferō* »nosim«. Na osnovi ovih podudarnosti (i podudarnosti u drugim ie. jez.) rekonstruiramo u ie. fonem *b^h koji nam s jedne strane služi kao formula kojom ćemo zapisati podudarnost slav. *b-* i lat. *f-*, ali i s druge strane kao poku-

šaj realne rekonstrukcije toga glasa u ie. (zvučni aspirirani dvou-sneni okluziv) iz kojega se može izvesti i stsl. *b-* (deaspiracijom) i lat. *f-* (obezvučenjem i prelaskom *p^h* u *f*).

Valja imati na umu da, kada govorimo o rekonstruiranju ie. prajezika, ne mislimo da možemo rekonstruirati točno jedan, jedinstven vremenski presjek toga jezika. Poredbenopovijesnom metodom možemo rekonstruirati samo posljednju fazu u razvitku ie. prajezika, neposredno prije njegova raspada na posebne ie. jezike. Taj je jezik već tada bio jako dijalekatski raščlanjen i često je teško pri rekonstrukciji ustanoviti »koji« smo indoeuropski točno rekonstruirali – koji dijalekat, koju fazu u njegovu razvitku itd. Osim toga, valja paziti i ne izvoditi iz rekonstrukcije jezika neopravdane zaključke o njegovim mogućim govornicima. Kada govorimo o Indoeuroljanima, upotrebljavamo taj naziv samo u smislu »govornici ie. prajezika«, kao lingvistički termin, a ne u bilo kakvu etničkom ili rasnom smislu. Dobar nam primjer za to pruža afrazijska jezična porodica – različitim afrazijskim jezicima (npr. arapskim, hebrejskim, koptskim, hausom itd.) govore i crnci i bijelci i tu vidimo da samo po jeziku ne možemo zaključivati ništa, primjerice, o izgledu govornikâ praafrazijskoga (koja je već tada uostalom mogla biti izrazito heterogena kao što je npr. u suvremenih govornika francuskoga jezika u Francuskoj).

VRSTE GLASOVNIH PROMJENA

Glasovni zakoni

Glasovnim zakonima nazivamo sustavne promjene koje se dogode u nekom jeziku, odnosno, sustavna glasovna podudaranja između nekih jezika¹¹³. Tako je npr. slavensko staro nosno /q/ (kao u franc. *bonbon* »bombon«) u hrvatskom pravilno i uvijek dalo /u/. Ta promjena, /q/ > /u/, vrijedi općenito i u svim riječima. Drugi je primjer, recimo, indoeuropsko *b^h koje u sanskrtu pravilno na po-

¹¹³ Tako se svaka glasovna podudarnost, primjerice to da slavenskomu *o* odgovara litavsko *a* (usp. stsl. *noga* ~ lit. *nagà*), ili promjena *a > *o u slavenskom, može zvati glasovnim zakonom. Međutim, pod glasovnim se zakonima često podrazumijevaju (obično) bitniji glasovni zakoni koji imaju posebna imena, npr. Brugmannov zakon, de Saussureov zakon itd. Iako bi se po nekoj logici očekivalo da bi samo bitniji, veći glasovni zakoni trebali dobiti imena, u povijesnoj lingvistici katkada i ne tako bitni zakoni dobiju nečije ime. Ipak, za povijesnoga je lingvista jedna od najvećih časti imati »svoj« zakon, ma kako nevažan možda on zapravo bio. Takvim je, imenovanim, glasovnim zakonima posvećena knjiga Collinge 1985, inače ne baš najuspješnija.

četku riječi daje /bh-/ , u latinskom /f-/ , a u grčkom /φ/. Taj je glasovni zakon također u načelu bezizniman i potvrđen brojnim primjerima, usp. ie. *b^hreh₂tēr »brat« > skr. *bhrātā*, lat. *frāter*, grč. *φράτηρ* ili ie. *b^heroh₂ »nosim« > skr. *bhārāmi*, lat. *ferō*, grč. *φέρω* itd. Mladogramatičari su krajem 19. st. ustvrdili »die Lautgesetze kennen keine Ausnahmen« tj. »glasovni zakoni nemaju iznimaka«. Oni su tvrdili da u svim jezicima uvijek i u potpunosti vrijede glasovni zakoni, tj. da se jezične promjene uvijek događaju tako da se neki glas (primjerice /b^h/) promijeni u neki drugi glas (primjerice /f/) odmah, dakako uz moguće međufaze, u svim riječima bez iznimaka. Iznimke su uvijek bile posljedicom sekundarnih odnosno naknadnih analogija. Tako bi primjerice staroslavenski broj *devętb* trebao glasiti *nevętb (usp. lat. *novem*, eng. *nine*), ali glasi *devętb* analogijom prema broju *desętb* gdje se to početno *d*- očekuje po glasovnim zakonima (usp. lat. *decem*, eng. *ten* gdje *d*- pravilno daje *t*). Mladogramatičarima se suprotstavila lingvistička geografija – njezini su zastupnici, nasuprot mladogramatičarima koji su tvrdili da su glasovni zakoni beziznimni, tvrdili »chaque mot a son histoire« (»svaka riječ ima svoju povijest«), odnosno da se glasovne promjene tipa *b^h > /f/ ne događaju odjednom u svim riječima, nego da polako napreduju od riječi do riječi, katkada brže, a katkada sporije. To bi značilo da se primjerice promjena *b^h > /f/ ne dogodi odmah u svim riječima, nego prvo, recimo, u nekim riječima, poslije u drugima, još poslije u trećima, a tek na kraju u svima ili u većini njih. Takvu promjenu zovemo **leksičkom difuzijom**, a primjer, recimo, nalazimo u našim dijalektima. U hrvatskom je staro, prahrvatsko slogotvorno *ǰ dalo u većini štokavskih dijalekata /u/ (usp. npr. hrv. *vŭk* i češ. *vlk*). No slogotvorno *ǰ nije izravno prešlo u /u/ – jedna je od međufaza prije /u/ bio dvoglas /u̯o/. Dakle /u̯o/ > /u/. Zastupnici bi beziznimnih glasovnih zakona tu očekivali da ćemo u svim primjerima na mjestu starijega /u̯o/ imati /u/ i to je doista istina u većini dijalekata. No u nekim je istočnobosanskim dijalektima zabilježeno da imaju još dvoglas /u̯o/ u riječi *stŭp* (umj. *stŭp*, od starijega *stǰp) i u još nekoliko riječi iako je odraz slogotvornoga *ǰ u svim ostalim riječima /u/. Tu vidimo primjer leksičke difuzije – ta promjena, /u̯o/ > /u/, očito nije izvršena odjednom u svim riječima, nego je u nekim riječima staro /u̯o/ bilo dulje zadržano, katkada i do današnjih dana.

Odnos je mladogramatičarske pravilnosti glasovnih promjena i leksičke difuzije i dan-danas sporan i kompliciran. Čini se da mladogramatičarski beziznimni glasovni zakoni u većini slučajeva do-

ista stoje, ali da također postoje i slučajevi gdje je očito došlo do leksičke difuzije. Neki smatraju da se glasovni zakoni mogu promatrati tek nakon što je promjena potpuno gotova (i nakon što su mogući slučajevi leksičke difuzije već prebrisani). Ovim se problemima danas pogotovu bavi sociolingvistika¹¹⁴.

Glasovne promjene mogu biti **neuvjetovane** i **uvjetovane**. Neuvjetovane su one glasovne promjene u kojima glas daje neki drugi (ili ostaje isti) u svim okolinama i u svim položajima u riječi. Tako primjerice slavensko nosno *q daje u hrvatskom /u/ u svim položajima u riječi (npr. *rǫka > *rúka*). To je neuvjetovana promjena. S druge strane, slavenski jat – *ě (u prahrvatskom zatvoreno /e/) daje u standardnom hrvatskom razne odraze ovisno o glasovnoj okolini, položaju u riječi, duljini itd., npr. *svěťъ* > *svijět*, *pěvati* > *pjěvati*, *rěpa* > *rěpa*, *volěťъ* > *vòlio*. To je dakle uvjetovana promjena.

Osim raznih analogijâ, »nepravilnost« glasovnih podudarnosti izazivaju i druge sporadične jezične promjene kao što su disimilacije, asimilacije i sl. Ovdje ćemo dati kratak pregled nekih takvih promjena¹¹⁵.

Analogija

Analogijom nazivamo promjenu pri kojoj jedan ili više oblika utječu na drugi oblik ili oblike. Već smo naveli primjer slavenskoga *devěťъ* umjesto *nevěťъ analogijom prema *desěťъ*. Analogija često djeluje u paradigmi tako da ujednačuje, pojednostavljuje oblike – tako primjerice neki hrvatski govori umjesto *pečete*, *peku* imaju *pečete*, *peču* gdje je *peču* stvoreno analogijom prema *pečete*. Analogijom se mogu ujednačavati i pojedini nastavci – tako se primjerice u mnogim hrvatskim govorima umjesto *sve vrijeme* veli *svo vrijeme*, analogijom prema *ovo vrijeme*. Analogija ne djeluje pravilno – ona u nekim slučajevima djeluje, u nekima ne. U samoj je naravi analogije da je zapravo nasumična. Tako se, recimo, analogijom prema prezentu *čěšēm* danas govori *čěšati* umjesto starijega *čěsati*, iako te iste analogije nije bilo kod glagola *plěšēm*, *plėsati* (a ne **plěšati) ili *krěšēm*, *krěsati* (a ne **krěšati). Pojava analogije u jednoj riječi, a u drugoj nē, katkada ovisi o frekventnosti određene riječi, odnosno oblika, a često i o običnoj slučajnosti. U analogiji se

¹¹⁴ Za opširnu raspravu usp. Labov 1994.

¹¹⁵ Usp. na hrvatskom i preglede u Ivšić 1970: 20-31 ili Mihaljević 2002: 13-28. Na engleskom usp. primjerice opširniji pregled u Beekes 1995: 54-95.

ne može zahtijevati sustavnosti ili pravilnosti (iako je i ondje katkad ima)¹¹⁶ jer je to protivno samoj naravi analogije.

Ispadanje glasova

Samoglasnici se često gube, pravilno (uvijek) ili sporadično (katkada) na početku, u sredini i na kraju riječi. Prema položaju samoglasnika koji se gubi razlikujemo tako aferezu, sinkopu i apokopu.

Afereza

Aferezom se naziva otpadanje samoglasnika na početku riječi. Ova je promjena u indoeuropskim jezicima prilično rijetka, no u nekim se drugim jezičnim porodicama češće javlja. Primjer je afereze npr. hrvatski dijalekatni oblik *nako* umjesto *onako* (to se dođuše može smatrati i analogijom prema *tako*).

Sinkopa

Sinkopa je ispadanje samoglasnika u sredini riječi. Primjer je toga hrvatsko dijalekatno/govorno *četri* umjesto *četiri* ili *velki* umjesto *veliki*.

Apokopa

Apokopa je otpadanje samoglasnika na kraju riječi. Primjer je hrvatsko dijalekatno *tak*, *onak* umjesto *tako*, *onako*.

Kako rekosmo, ispadanje samoglasnika može biti pravilno i sporadično. Dosad navedeni primjeri su sve primjeri sporadična ispadanja glasova. Primjer pravilna otpadanja, dakle, otpadanja koje se događa u svim slučajevima, imamo u onim hrvatskim govorima u kojima, recimo, zanaglasno /i/ i /u/ ispada pa se kaže *stòlca*, *lìsca*, *nòst*, *vòdla*, *màknla*, *Ìssa* umjesto *stòlica*, *lìsica*, *nòsiti*, *vòdila*, *màknula*, *Ìsusa* itd. Pravilne su nam sinkope i apokope poznate i primjerice u latinskom jeziku ili u germanskoj jezičnoj porodici.

¹¹⁶ Dakle, ne može se reći da analogija *čèsati* ⇒ *čèšati* nije moguća ili uvjerljiva zato što *plèsati* ili *krèsati* nisu zahvaćeni istom analogijom. S druge strane, katkada se može tražiti razlog zašto je analogija u kojem primjeru djelovala, a u kojem drugom nije. Npr. u hrvatskom danas svi glagoli osim *mògu* i *hòću* imaju u 1. licu jd. prezenta nastavak *-m*. Taj je nastavak u svim glagolima, osim u njih tri (*imām*, *dām*, *jèsam*), sekundaran i uveden analogijom prema dotičnim trima glagolima. Tu se nedostatak te analogije u *mògu* i *hòću* objašnjava učestalošću tih glagola (pa ipak u dijalektima postoje i oblici *možem* i *hoćem*).

Umetanje glasova

Kao što se mogu izgubiti, katkada se glasovi mogu i dodati u koju riječ. Po mjestu u riječi na koje se glas dodaje razlikujemo tako protezu i epentezu.

Proteza

Proteza je dodavanje glasa na početku riječi. To je primjerice dodavanje *h-* ispred slogotvornoga *ř-* u nekim hrvatskim dijalektima (i u standardu), npr. *hřvati se* umjesto *řvati se*. U praslavenskom su gotovo sve riječi koje su počinjale samoglasnikom dobivale protetsko /*v/* ili /*j/*, pa tako prema starolitavskom *esmì* »jesam« imamo u staroslavenskom *jesmь* »jesam«, a prema sanskrtskom *údrā* imamo staroslavensko *vydra* »vidra«. Primjer protetskoga samoglasnika vidimo u španjolskom i turskom gdje riječi koje počinju skupinom /*s/* + neki suglasnik dobivaju protetsko *e-* (u španjolskom) odnosno protetsko *i-* u turskom. Tako se hrvatski *statistika* kaže na španjolskom *estadística*, a na turskom *istatistik*.

Epenteza

Epenteza je umetanje glasa u sredini riječi. Umetanje suglasnika (ekskrescenciju) vidimo u hrvatskom *ljúbav-ju* > *ljúbavlju* (usporedi *glâd-ju* > *glâđđu*) s poznatim epentetskim /*l/*, dok umetanje samoglasnika (anaptiksu ili *svarabhakti*) vidimo u hrvatskom *vosak* umjesto *vosk prema starijem *voskъ (usp. i posuđenicu *dijàlekt/ dijàlekat* bez epenteze i s njom).

Premetanje glasova ili metateza

Primjer je metateze npr. hrv. dijalekatno *koròmāč* umjesto *komòrāč* ili hrvatski turcizam *bärjāk* prema turskom *bayrak*. Metateza može biti i pravilnom – tako se u južnoslavenskom svako *el u zatvorenom slogu pravilno premeće u *lě, usp. hrv. *mljěti* < *mel-ti, ali *mělj-ěte* < **mel'-ete*.

Asimilacija

Asimilacija je približivanje u izgovoru ili potpuno izjednačavanje dvaju susjednih glasova (mogu biti jedan do drugoga ili u susjednim slogovima). Asimilaciju primjerice vidimo u hrv. dijalekatnom

čičma umjesto *čizma* gdje se č-z asimilira u č-ž (/ž/ je bliže glasu /č/ nego /z/), u dijalekatnom *apatéka* umjesto *apotéka* s *a-o* > *a-a* ili dijalekatnom *ně veljā* umjesto *ně valjā* s *e-a* > *e-e* (tu je mogla usput djelovati i disimilacija *a-a* > *e-a*). U asimilacije pripadaju i hrvatsko jednačenje po zvučnosti (*iz-piti* > *ispiti*) i po mjestu tvorbe (*stàn-benī* > *stàmbenī*).

Disimilacija

Disimilacija je udaljavanje u izgovoru dvaju susjednih glasova (mogu biti jedan do drugoga ili u susjednim slogovima). Usp. hrv. *jârbol* prema lat. *arbor* (i španjolskom *árbol*), dijalekatno *stïropōl* umjesto *stïropōr* (*r-r* > *r-l*) ili dijalektano *súmlja* umjesto *súmnja* (*m-lj* > *m-nj*). Disimilirati se mogu i dva ista glasa (npr. *r* i *r* u *stïropōr*) i dva izgovorno bliska ali ne ista glasa (*m* i *nj* u *súmnja*).